عبدالفتاح سپرو

شيخ اياز تي شاهہ لطيف جي شعري صنعتن جو اثر

INFLUENCES OF SHAH LATIF'S POETICAL SKILLS ON SHAIKH AYAZ

Abstract

The poet's skill and resourcefulness exhibited in his or her creativity are recognized to have a central place when it comes to understanding poetry through its technical qualities. It is the quality of poetic skill through which a poet presents his work of art aesthetically by introducing beautiful, effective, and intelligible language and words. In this research paper, I study the poetic skill in the poetry of Sindh's prominent modern poet Shaikh Ayaz (d.1997). By the term poetic skills, I draw attention to creative skills or resourcefulness contained in the poetry in the form of words. The poetic skills in the form of words in the work of a poet can be likened to a sculptor's use of chisels. The words in poetry work in the pattern of a decorative style in artworks. This paper will discuss that the poetic devices that make poetry charming are found in abundance in the poetry of Shah Abdul Latif Bhittai and the same is reflected under his influence in the poetic art world of Shaikh Ayaz. This paper will demonstrate that Shaikh Ayaz seems willing to follow and adopt the poetic artistic skills and tradition of Shah Abdul Latif Bhittai.

Keywords: Poetic skills, Shaikh Ayaz, Shah Abdul Latif, Sindhi poetry.

شاعريءَ جي فني خوبين مان صنعت نگاري، هڪ اهم خوبيءَ طور شمار ٿئي ٿي، جنهن سان ڪو بہ شاعر پنهنجي ڪلام کي سهڻو سليس، رنگين، دل کي ڇهندڙ عمدن ۽ اثرائتن لفظن سان سنيگاري سنواري، پڙهندڙن اڳيان پيش ڪندو آهي. ان سان پڙهندڙ شاعر جي هر احساس کي پنهنجو احساس سمجهڻ لڳندو آهي، جنهن ۾ هو فصاحت، بلاغت، سلاست، جدت، تشبيهن، استعارن، پهاڪن، ۽ محاورن، پيون فني ڪاريگريون ڪتب آڻيندو آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو: ”شاعر ۾ نہ فقط حسن جي مشاهدي ۽ حقيقت جي پروڙ جي قابليت هئڻ گهرجي، مگر ان سان گڏ هڪ ٻئي هنر جو هئڻ پڻ ضروري آهي، جنهن کي شاعريءَ ۾ صنعت چئجي ٿو. شاعر ان صنعت جي وسيلي، پنهنجي خيالن ۽ جذبن کي اهڙن عمدن ۽ اثرائتن لفظن ۾، اهڙي سليس مگر رنگين عبارت ۾ اهڙن نون ويسن ورنن ۾ اهڙي ڍنگ ۽ طرز سان بيان ڪري ٿو. جو پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جون دليون بي اختيار ڇڪجيو وڃن، ۽ اها نقش ڪيل تصوير سندن اکين اڳيان ڦري.“(1)

صنعت گيريءَ جي فن بابت غلام محمد شاهواڻي لکي ٿو: ”جيئن خداداد حسن کي زياده چمڪائڻ ۽ موثر بنائڻ لاءِ زالون زيور زيب تن ڪنديون آهن، تيئن شعر جي نازنين پري پيڪر کي زياده دلڪش بنائڻ لاءِ شاعر سينگار جو سامان وجهي سنواريندا ۽ زياده حسين بنائيندا آهن. (2)

صنعتون ٻن قسمن جون ٿينديون آهن، جن مان هڪڙيون آهن، لفظي صنعتون ۽ ٻيون آهن معنوي صنعتون. مرزا قليچ بيگ لکي ٿو: ”ڪلام جي فصاحت ۽ بلاغت لاءِ عبارت يا لفظن ۽ معنيٰ جي خوبي ۽ موافقت جو قانون ڄاڻڻ جو ضرور آهي، جن جو علم بيان ۽ علم بدايع سان واسطو آهي. اهي صنايع يا صنعتون ٻن قسمن جون آهن: هڪڙيون لفظي ۽ ٻيون معنوي. صنايع لفظيءَ ۾ رڳو لفظن جي ظاهري صورت ۽ خوبيءَ تي نظر ٿي رهي ۽ صنايع معنويءَ ۾ باطني خوبي يا معنيٰ جي نظر ٿي رهي. (3)

شاه لطيف ۽ شيخ اياز جي ڪلام جي هڪ اهم خوبي اها بہ آهي تہ انهن ٻنهي پنهنجي شاعريءَ ۾ صنعت گيريءَ جو جهجهي انداز ۾ اهڙو تہ استعمال ڪيو آهي، جو عقل دنگ رهجي وڃي ٿو. ٻنهي جي شاعري ۾ صنعتن جو استعمال ڪثرت سان ملي ٿو. اسان جڏهن شاه لطيف ۽ شيخ اياز جي شعري گهاڙيٽن بابت تفصيل سان لکنداسين تہ اتي صنعتن جو بيان ڪرڻ بہ تمام ضروري آهي. هتي اسين شاه لطيف جي شيخ اياز جي شاعريءَ تي صنعتي اثرن بابت روشني وجهنداسين تہ انهن ڪهڙي نہ سهڻي انداز ۾ ٻنهي قسمن جي صنعتن جو استعمال ڪيو آهي، انهن جا ڪجهہ مثال هيٺ ڏجن ٿا:

شاه لطيف جا شيخ اياز جي شاعريءَ تي صنعت لفظيءَ جا اثر

”صنعت لفظيءَ“ مان مراد اهي شاعراڻيون ڪاريگريون آهن، جيڪي لفظن ۾ رکيل هجن. يعني شاعر لفظن کي هڪ ماهر ڪاريگر جيان ڪاريگريءَ سان گهڙي گهتي

پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي استعمال ڪندا آهن. هن قسم جي صنعت کي گرامر ۾ تجنيس چئبو آهي، مرزا قليچ بيگ تجنيس جا 46 قسم ٻڌايا آهن. شاهه لطيف ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ هن قسم جي صنعتن جو خاصو تعداد ملي ٿو جن مان نمونی طور ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا. هن صنعت ۾ فقط لفظن جي ظاهري صورت ۽ انهن جي خوبين تي نظر رهندي آهي. اچو ته ڏسون.

تجنيس تام

تجنيس لفظ جي معنيٰ آهي، جنسن ۾ ورهائڻ، جنسن کي جدا ڪرڻ يا جنسوار ڪرڻ، هڪجهڙائي، مشابهت ۽ تام جي معنيٰ آهي، ڪامل، اڪمل، مڪمل، يا پورو. هيءَ علم بديع جي هڪ صنعت آهي، جيڪا جملي ۾ ساڳيءَ شڪل يا ساڳئين آوازن وارا لفظ استعمال ڪرڻ. ڪنهن بيت، شعر يا جملي ۾ ٻه يا ٻن کان وڌيڪ اهڙا حرف يا لفظ ڪتب آيل هجن، جيڪي صورتخطي، عدد ۽ تلفظ ۾ هڪ جهڙا هجن، پر معنيٰ ۾ مختلف هجن، ته ان کي 'تجنيس تام' چئبو آهي. شاهه جي رسالي ۾ اهڙا ڪيترائي بيت موجود آهن، جيڪي 'تجنيس تام' جو اعليٰ نمونی طور پيش ڪري سگهجن ٿا. جيئن:

ڪوڙين ڪاياڻون ٽُنهجيون، لکن لک هزار،
جيءَ سيڪنهن جيءَ سين، درسن ڏارو ڏار،
پرينَ تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪِي چُئان.

جتن ڪج جتن جو آيا ڪي ايندا،
وَڻي پنهون پانهنجو، وٺان تو ويندا،
دم نه دميندا، سِڏاريندا ساٽيهه ڏي.
(قاضي 1993 ص 445)

مٿئين پهرئين بيت ۾ ٻه دفعا لفظ "جيءَ" ڪم آيو آهي ۽ ٻئي بيت ۾ ٻه ڀيرا "جتن" لفظ استعمال ٿيل آهي، منجهن فقط اعرابن جو فرق آهي، تنهن ڪري هر ڀيري سان انهن لفظن جي معنيٰ جدا جدا نڪري ٿي. پهرئين بيت ۾ آيل لفظن جي معنيٰ هن ريت آهي:

1. جيءَ، جي معنيٰ آهي، مطلق هستي، روح ڪل.
2. جيءَ جي معنيٰ آهي، عارضي هستي، سڀ ڪنهن ساهواري شيءَ.

جڏهن تہ ٻئي بيت ۾ لفظ جتن جي معنيٰ هن طرح آهي:

1. **جتن:** حيلو ٻهانو ڪوشش، خبرداري، اُپاءَ تدبير وغيره.
2. **جتن:** ذات جا جت، اوٺي، اوٺار.

شيخ اياز پڻ شاهہ لطيف جي پيروي ڪندي، اهڙا ڪيترائي شعر چيا آهن، جن ۾ هن صنعت جو استعمال عام جام ٿيل آهي. شيخ اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ نہ فقط سنڌي ٻوليءَ کي نئون جيئدان ڏنو پر هُن سنڌي ٻوليءَ کي نئين سِري سان سنگاريو ۽ سنواريو بہ تہ ان کي فني ۽ فڪري وسعتون، نيون ندرتون ۽ نرملتائون پڻ بخشيون. شاعريءَ ۾ هيءَ صنعت، اهميت جي حامل آهي، هن کان سواءِ شاعري ٻُسي، ٻي چسي، ٻي رنگ ۽ ٻي ٻوءِ محسوس ٿيندي آهي. هن صنعت جي استعمال سان شعر ۾ هڪ قسم جي لئي، تار، ترنم، موسيقي، تازگي، نفاست ۽ حسناڪي پيدا ٿئي ٿي، جيڪا شعر کي گُنگنائڻ وقت روح کي راحت ۽ فرحت بخشي ٿي. اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ 'تجنيس تام' جو وقتائتو ۽ سيبائتو استعمال ڪيو آهي، اچو تہ ڏسون:

ڪيئن چوان 'ڪينجهر'، 'نوريءَ' کي 'نوري' ڪيو!
گُذريون ڪيئي گندريون، 'چام' نہ آئي چر،
'نوريءَ' پرکي پر، 'ڪينجهر' کي 'ڪينجهر' ڪيو!

***

تو لئہ 'چام' ڇٽي وئي، مون کي ڇڻ آيل!
جنهن کي هڪڙو گل ڪڙِي، منهنجو من سا ول،
'چام' تون پلئون پل، پنهونءَ مَٽُ نہ پريتڻو! (4)

مٿي ڏنل پهرئين بيت ۾ ٽي ڀيرا 'ڪينجهر'، ٽي ڀيرا 'نوري'، ٻئي بيت ۾ 'چام' لفظ بہ ڀيرا ٽئين بيت ۾ 'سُهٽي' بہ دفعا استعمال ٿيل آهي. تنهن هوندي بہ هر ڀيري هر لفظ جي معنيٰ ۽ مفهوم نئون آيل آهي.

بيت پهريون:

1. ڪينجهر: جي معنيٰ آهي، ڪينجهر ڍنڍ.
2. ڪينجهر: جي معنيٰ آهي، نوري ڄام تماچيءَ جي محبت جو مرڪز ڪينجهر.
3. ڪينجهر: محبت جي مرڪز 'ڪينجهر' جو تاريخ بنجي وڃڻ.

اهڙي ريت ٻئي بيت ۾ ”جام“ لفظ ٻه دفعا استعمال ٿيل آهي، جنهن جي معنيٰ پڻ هر ڀيري الڳ الڳ آهي:

1. ڄام: جي معنيٰ آهي، سردار، وڏو يا بادشاهه
2. ڄام: جي معنيٰ آهي، پنهون ڄام، جنهن سان سسئيءَ جو پيار هو.

تجنيس حرفي

”تجنيس“ حرفيءَ مان مراد آهي حرفن يا اکرن جي هڪجهڙائي، جيڪڏهن شاعريءَ جي ڪنهن ٻه سٽ ۾ ٻه يا ٻن کان وڌيڪ لفظن جي شروعات هڪ جهڙن اکر سان ٿئي ته ان کي صنعت حرفي چئبو. ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ ۾ ان جو استعمال جججهي انداز ۾ ٿيل آهي، جنهن جو اثر شاهه لطيف جي ڪلام تي پڻ نمايان نظر اچي ٿو. شاهه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ هن تجنيس جو نه فقط گهڻو تڻو استعمال ڪيو آهي، پر اهڙو ته فنڪارانه انداز ۾ ڪيو اٿائين، جو ڪلام ۾ موسيقيءَ جو ترنم پڻ تمام حسين پيو لڳي. سندس بيتن توڙي وائين ۾ فني، فڪري، صوتي ۽ معنوي آهنگ پڻ پوريءَ طرح توازن ۾ پيو لڳي.

ڊاڪٽر فياض لطيف پنهنجي پي ايڇ. ڊِي مقالي ۾ لکي ٿو ته: ”تجنيس حرفي مشرقي شاعريءَ جو اهڙو ادبي ۽ فني زيور آهي، جنهن سان شاعريءَ جو سموريون جديد صنفون سجايل ۽ سينگاريل ملنديون، پر ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ ۾ هيءَ سينگار ۽ سونهن جو وڪر سرس ملي ٿو. خاص ڪري شاهه لطيف جي بيتن ۾ هيءَ ورجيس نه رڳو جهجهي نظر اچي ٿي، پر پٽائي ان کي انتهائي فنڪارانا انداز ۾ استعمال ڪري، شعر ۾ ڪمال جي موسيقيت به پيدا ڪئي آهي، ته سِٽن ۾ صوتي، معنوي ۽ فڪري آهنگ کي به ترتيب ۽ توازن ۾ رکيو آهي. (5)

شاهه جي رسالي ۾ ڪيترائي اهڙا بيت آهن، جيڪي صنعت حرفيءَ جو شاهڪار آهن. رسالي جي پهرئين بيت کان آخري بيت تائين نظر وجهڻ سان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته شاهه لطيف تجنيس حرفيءَ جا واهڙ وهائي ڇڏيا آهن ۽ ڇا ته ڪمال سان هن صنعت جو استعمال ڪيو آهي. اچو ته ڏسون:

اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت، سين، قائم آهي قديم،
والي واحد وحده، رازق، رب، رحيم،

سو ساراهه سچو ڏڻي، چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙئون جوڙ جهان جي.

بيت جي پهرين سٽ ۾ اول، الله، اعليٰ، عليم ۽ عالم، ٻيءَ سٽ ۾ قادر، قدرت ۽ قديم، ٽين سٽ ۾ والي، واحد وحدهٗ ۽ رازق رب رحيم، چوٿين سٽ ۾ سو ساراهه، سچو ۽حمد، حڪيم ۽ پنجينءَ سٽ ۾ ڪري، ڪريم، جوڙون، جوڙ جهان، جي. معنيٰ ۽ مفهوم جي لحاظ کان ڏنو وڃي ته انهن ۾ ربط قائم نظر اچي ٿو. اهڙيءَ طرح علامه آءِ. آءِ قاضيءَ جي ترتيب ڏنل رسالي جي سر مارئي جي آخري وائي پڻ صنعت حرفيءَ جو شاهڪار آهي ملاحظو ڪريو:

وائي:

کهڙي منجهه حساب، هلڻ منهنجو هوت ريءَ لا!
گولي پچ گناهه کان، ڪونهي سوُل ثواب،
مٽي ڪيا مرض ۾ جاوا سڀ جواب،
هلڻ منهنجو هوت ريءَ لا!

مٿي آيل بيت ۽ وائيءَ ۾ ليڪون ڏنل سمورا لفظ صنعت حرفيءَ جو اعليٰ مثال آهن، اهڙيءَ ريت شيخ اياز به پنهنجي شاعريءَ ۾ صنعت حرفيءَ جو خوب استعمال ڪيو آهي. شيخ اياز نه رڳو شاعر آهي، پر هوبوليءَ جو ماهر، لفظن جو جڙائو ۽ شاهه ڪاريگر پڻ آهي.

”شيخ اياز نه رڳو ٻوليءَ جو جوهري ۽ پارکو آهي، پر هو شاهه ڪاريگر ۽ نئين لفظيات جو تخلقڪار پڻ آهي. هو اکر جو اکر ۽ لفظ جو لفظ سان سنگم به ڄاڻي ٿو ته ان سنگم ۾ معنيٰ ۽ خيال جا موتي پروڻ جو هنر به اچي ٿو. هُن جي شاعريءَ ۾ روايتي تجنيس حرفيءَ جي طريقن، جنهن ۾ لفظ جو پهريون اکر ٻئي لفظ يا ٻين لفظن جي ابتدائي اکرن سان ميل کائي سِٽ ۾ وڻندڙ آوازن جي مالها جوڙيندو آهي. ان سان گڏ هن تجنيس جا ڪيترائي اهڙا طريقا به اَپنايا آهن، جيڪي نوان ۽ نرالا آهن.“ (6)

شيخ اياز جي شاعريءَ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هن جا ڪيئي بيت، وايون، گيت ۽ غزل، صنعت حرفيءَ جوشاهڪار آهن. ڪٿي ڪٿي ته سندس سِٽن جون سِٽون صنعت حرفيءَ جي سونهن سان اهڙيءَ طرح سينگاريل آهن، جو پڙهڻ سان دل ئي نه ٿي ڀاپي. جيئن هي گيت آهي:

گھنن گھنن، گھن گھن، گھن گھن گھن،
ڌنن ڌنن، ڌن ڌن، ڌن ڌن ڌن!

اياز وائين ۾ ٻـ صنعت حرفيءَ جو بهترين استعمال ڪيو آهي نمونو طور هڪ وائيءَ جو مثال پيش ڪجي ٿو

ڀنيٺ ڀنيٺ پڙڪن پڙڪن،
راڳ اسان جا! راڳ اسان جا! (7)

اياز جي مٿي آيل بيت ۽ وائيءَ جي جن سٽن توڙي لفظن جي هيٺان ليڪون ڏنل آهي اهي سڀ جو سڀ ڪجهہ گهنن گهنن، گهن گهن، گهن گهن گهن، ڌنن ڌنن، ڌن ڌن، ڌن ڌن ڌن! وَسُ وَسُ، وَسُ وَسُ، وس ڏاڍا ڏينهن ٿيا ٿِي! ڀنيٺ ڀنيٺ پڙڪن پڙڪن، راڳ اسان جا! راڳ اسان جا! صنعت حرفيءَ جا جا اعليٰ نمونا آهن.

شيخ اياز بيت، گيت ۽ وائيءَ کان سواءِ غزل ۾ پڻ هن صنعت جو ججهو استعمال ڪري شاعريءَ ۾ سونهن ۽ سندرتا پيدا ڪئي آهي. جيئن: گهَرِ گهَرِ گهُنگهروءَ گونجَ نئين، ناچو ۽ ان کان سواءِ بيتن ۾ ڏسي، ڏکيا، ڏيل، ڳوڙها، ڳل، ڳڙي، بکين، بيمارين، زر، زور ماڻهوئڙ، ملڪ، سنهي، سجن، ساڙي، اڳيئي، اٿوند، وڏو ويتر، جُهرين ۽ جهوپڙيون سڀ لفظ صنعت حرفيءَ جو اعليٰ نمونو ۽ لازوال مثال آهن. پر مان ائين چوندس تہ سندس شاعريءَ جي اهڙي ڪا بہ صنف نہ آهي، جنهن ۾ صنعت حرفيءَ جو استعمال ٿيل نہ آهي.

تجنيس زائد

”زائد“ جي معنيٰ آهي واڌارو، واڌاري، اضافو يا اضافي وغيره. جڏهن ڪنهن بہ بيت يا شعر ۾ بہ لفظ اهڙا ڪتب آيل هجن، جيڪي حرڪتن ۾ تہ هڪ جهڙا هجن، پر هڪ ۾ ٻئي کان منڍ، وچ يا پڇاڙيءَ ۾ هڪ حرف يا اکر اضافي هجي تہ ان کي تجنيس زائد چئبو آهي. جيئن شاه لطيف جا هي بيت آهن.

1. وَحدَتا ڪثرت ٿي، ڪثرت وَحدَتَ ڪل،
2. متارا مري ويا، موکي تون پيي مر،
تنهنجو ڏوس ڏمر، ڪو نہ سهندو اُن ري.

اَحد اَحمد پاڻ ۾، وِچان مِيمُ فَرقُ، (8)

شاهہ لطيف جي مٿي ڏنل پهرين بيت ۾ وَحدَتا، وَحدَتَ ۾ پهرين لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ حرف ’الف‘ جو اضافو آهي. ٻئي بيت ۾ مر، ڏمر، لفظ آيل آهن، جن مان ٻئي لفظ جي اڳيان ’ڏ‘ جي حرف جو اضافو ٿيل آهي. جڏهن تہ ٽئين بيت ۾ اَحد ۽ اَحمد لفظ آهن، هن بيت جي ٻئي لفظ ۾ وچ تي ’م‘ جو واڌارو هجڻ سبب مٿيان بيت تجنيس زائد جا مثال آهن.

اهڙيءَ طرح شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ بہ هن صنعت جو استعمال نظر اچي ٿو. هتي سندس شاعريءَ جي پهرئين جلد مان ڪجهہ مثال ڏجن ٿا ۽ اهو پڻ باوَر ڪرائجي ٿو تہ فقط چند صفحن جي ورق گرداني ڪرڻ مان هي بيت مليا آهن. جيڪي صنعت زائد جي ذمري ۾ اچن ٿا. جڏهن تہ سندس شاعريءَ ۾ وک وک تي هن صنعت جو استعمال ملي ٿو. ملاحظہ ڪريو:

1. ڳوڙها ڳراٽيون، ڇُميون چَپ چپن تي.
2. اج تہ ازل جي اُج، مٺجي وئي من مان،
3. نغما نڪتا اوچتو سھٽا سھٽا سُر،
اچي ڪير اسُر، ريجهائي ويو روح کي. (9)

مٿي ڏنل بيتن ۾ چَپ، چپن، من، مان، سُر ۽ اسُر اهڙا لفظ آهن، جن ۾ آخر، وچ ۽ اڳيان هڪ حرف جو اضافو آيل آهي، جيئن پهرين بيت جي لفظ چپن ۾ ’ن‘ ٻئي بيت جي لفظ مان ۾ ’لف‘ ۽ ٽئين بيت جي لفظ اسُر ۾ ’الف‘ جو واڌارو آهي، ان ڪري چئبو تہ هي صنعت زايد تي آڌاريل بيت آهن.

تجنيس مرڪب / صنعت ايهام

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”جامع سنڌي لغات“ ۾ لفظ ’ايهام‘ جي معنيٰ هن طرح لکي آهي.

ايهام: ذ. [ع. وَهَمَ (= وهم ۾ وجهڻ) >ايهام] شعر جي هڪ صنعت جنهن ۾ ٻن معنائن وارا لفظ آندل هجي. شڪ. (10)

لفظ ’ايهام‘ جي معنيٰ وهم ۾ وجهڻ آهي. جيڪڏهن ڪلام جي ڪنهن سٽ ۾ هڪ اهڙو لفظ هجي، جنهن جون بہ معنائون نڪرن هڪ ويجهي، ٻي پري جي معنيٰ نڪري ۽ ٻڌندڙ جو خيال ويجهي معنيٰ ڏانهن وڃي، پر شاعر جي مراد ۽ مقصد پري واري معنيٰ ڏانهن هجي تہ ان قسم جي صنعت کي ’اصنعت ايهام‘ چيو ويندو آهي. هن صنعت کي تجنيس مرڪب پڻ چيو ويندو آهي.

مرڪب لفظ جي معنيٰ آهي هڪ ڪان وڌيڪ. جڏهن ڪنهن بيت يا شعر ۾ ٻه لفظ هم جنس ڪم اچن، جيڪي تلفظ ۾ صورتخطيءَ ۾ هڪ جهڙا هجن، پر معنيٰ ۾ مختلف هجن. هڪ لفظ مفرد ته ٻيو مرڪب هجي ته ان کي تجنيس مرڪب چئبو آهي. هيءَ تجنيس ٻي ساخته اظهار جي عڪاسيءَ بدران گهڻو ڪري هُنري حُسن جو عڪس پيش ڪري ٿي، تنهن ڪري روايتي طور تي هيءَ صنعت سگهڙ پنهنجي شاعريءَ ۾ تمام گهڻي انداز ۾ استعمال ڪندا آهن. شاهه لطيف به هن ورجيس جو پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪيو آهي. جيئن چوي ٿو:

1. ور ۾ ڪونهي ور، ڏيرن ور وڏو ڪيو.
2. حقان حق ٿيوس، هئي طالب حق جي.

پهرئين بيت ۾ ”ور“ لفظ ٽي ڀيرا آيو آهي، هر دفعي ان جي نئين معنيٰ رکيل آهي.

پهرين ڀيري ’ور‘ جي معنيٰ آهي، مڙس، پتار.
ٻئي ڀيري ’ور‘ جي معنيٰ آهي، ور وڪڙ، ڏنگائي، ڦڏائي.
ٽئين ڀيري آيل لفظ ’ور‘ جي معنيٰ مڪر، چند، ڦير، ڦند، اٽڪل، ٽڪساٽ.

ٻئي بيت ۾ ’حق‘ لفظ ٻه دفعا آيل آهي ۽ هر ڀيري ٻي معنيٰ ۾ استعمال ٿيل آهي.

پهرين ڀيري آيل لفظ ’حق‘ لفظ جي معنيٰ ’مڙس‘ آهي.
ٻئي ڀري آيل لفظ ’حق‘ جي معنيٰ آهي انصاف، عدل.

شيخ اياز به پنهنجي شاعريءَ ۾ هن تجنيس جو استعمال ڪيو آهي. ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو ته: ”شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ ڪٿي ڪٿي اها تجنيس نظر اچي ٿي، جنهن ۾ نه رڳو تخليقي هُنر جو حُسن جهلڪي ٿو پر ان ۾ احساس ۽ اظهار جي ٻي ساخته اُڇل پڻ محسوس ٿئي ٿي. “(11)

1. اُلا ڏس ته اَلا، جي ٻاريا عشق اندر ۾.
2. اوُتڙ ٻوڙي، اَوُتڙ تاري، اوتڙ اوتڙ پنهنجا وڻ.

اوتڙ اوتڙ آءُ آهيان! (12)

ائين ئي شيخ اياز جي شاعري ۾ به اهڙا ڪيئي حرف موجود آهن، جن جي اعرابن جي ڦيرڦار هجڻ سبب مختلف معنائون نڪرن ٿيون. جيئن شيخ اياز ’الا‘ لفظ به ڀيرا استعمال ڪيو آهي ۽ اوُتڙ اوُتڙ لفظ به به ڀيرا ڪتب آندو آهي پر هر دفعي انهن جي معنيٰ الڳ آهي جيئن:

1. 'اُلا': جي معنيٰ آهي، ٻڙڪا، باهه، آتش ۽ آڳ وغيره.
2. 'آلا': معنيٰ الله، رب مالڪ کي سڏڻ ۽ ياد ڪرڻ وغيره.

ٻئي بيت ۾:

1. **اڙُتڙ:** سُتڙَ جو ضد سُتڙُ يعني سٺو 'تڙ' 'اڙتڙ' اولو ڏکيو يا اهنجو تڙ. اها جاءِ جتي ٻيڙين ٻيهارڻ، يا وهنجڻ سهنجڻ ۾ ڏکيائي درپيش هجي.
2. **اوتڙ:** ڍڪڻ، ڍڪ ڏيڻ، لڪائڻ وغيره.

تجنيس مڪرر

هن تجنيس کي 'مردد' ۽ 'مزدوج' پڻ چئبو آهي، هن صنعت ۾ ڪنهن بہ شعر جي مصرع ۾ جڏهن ساڳيو لفظ بہ يا ٻن کان وڌيڪ ڀيرا تسلسل سان وري وري دهرايا وڃن تہ ان کي 'تجنيس مڪرر' چئبو آهي. شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ هيءَ تجنيس بہ ملي ٿي، جيڪا شعر جي سونهن کي ويتر سندرتا بخشي ٿي، شائستہ ۽ وڻندڙ بڻائي ٿي.

1. <u>جان جان</u> ناهہ ضرور، <u>تان تان</u> ناهہ طبيب ڪو،

——

2. <u>جان جان</u> ناهہ ضرور، <u>تان تان</u> طبيب ناهہ ڪو،
3. <u>جان جان</u> هئي جيئري، وِرچي نہ ويئي، (13)

شاهہ لطيف جي مٿين بيتن ۾ 'جان جان' ۽ 'تان تان' صنعت مقرر آهن. اهڙيءَ ريت شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ تہ هيءَ صنعت عام جام ۽ وک وک تي ملي ٿي، ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو تہ: "شيخ اياز هن صنعت جو استعمال پنهنجي شاعريءَ ۾ جهجهو ڪيو آهي، ان جو وڏو سبب شايد اهو آهي، تہ لفظن جي ورجاءَ سان شاعريءَ ۾ ردم پيدا ٿئي ٿو. اياز جو ان ۾ ڪو خاص شعوري عمل دخل نہ آهي، هن اها صنعت شايد سوچي ڪانہ ٺاهي آهي، پر خود ساختہ تخليقي عمل دوران سندس شاعراڻي فن جو حصو بڻي آهي، چو تہ اهو ان ڪري ٿو چئجي، جو رواني ۽ موسيقيت اياز جي شاعريءَ جي اهم ۽ عام خوبي آهي." (14)

1. <u>گهرا گهرا</u> نيڻ، <u>ڪارا ڪارا</u> پوٽرَ جين،
2. <u>گهر گهر</u> تنهنجا گهنڊ، <u>من من</u> ۾ تنهنجي مڙهي،
3. <u>گجو گجو</u> اي ڪارا بادل، <u>وَسُو وَسُو</u> جل ٿل!

<u>پيو پيو</u> مئي جا متوارا، <u>جيو جيو</u> ڌرتيءَ جا پيارا! (15)

شيخ اياز جي مٿي ڏنل شاعريءَ ۾ آيل لفظ گهرا گهرا، ڪارا ڪارا، گهر گهر، من من، گجو گجو، وسو وسو، پيو پيو ۾ جيو جيو صنعت مڪرر جا بهترين نمونا آهن، جن کي پڙهڻ سان ازخود دل مان واهه واهه نڪريو وڃي.

تجنيس ناقص

هن کي تجنيس "محرف" به چيو ويندو آهي، هيءَ صنعت به تجنيس تام وانگر آهي. "ناقص" لفظ جي معنيٰ ٿي آهي اڻپورو ۽ تجنيس ناقص جي معنيٰ لفظن جي اڻپوري هڪ جهڙائي، ڪنهن به بيت جي مصرع ۾ ٻه يا ٻن کان وڌيڪ لفظ صورتخطيءَ ۾ هڪ جهڙا هجن، پر معنيٰ ۽ اعرابن ۾ مختلف هجن ته ان کي 'تجنيس ناقص' چئبو آهي. شاهه لطيف جي ڪلام ۾ هن صنعت جا ڪجهه مثال موجود آهن. جيئن:

1. وَرَ ۾ ڪونهي وَرُ، ڏيرن وَرُ وڏو ڪيو
2. جا هَڙَ اَندَرِ جي، ساهَڙَ ڏِني ساهَ کي،
ساهَڙَ چُڙي نَه ساهَ، ساهَڙَ ساهَڙَ ريءَ،
ساهَڙَ ميڙ سميع! ته ساهَڙَ چُڙي ساهه جِي،

پهرين بيت ۾ آيل لفظ "ور" جي معنيٰ اڳ ئي اچي چڪي آهي، جڏهن ته ٻئي بيت ۾ آيل لفظ "ساهڙ" جي معنيٰ هن ريت آهي:

1. ساهڙ: دوست.
2. سا هڙ محبت جي ڳنڍ.

شيخ اياز پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ صنعت ناقص جو استعمال ڪيو آهي، جنهن جا ڪجهه مثال نموني طور پيش ڪجن ٿا:

1. ڪيئن چوان 'ڪينجهر' 'نوريءَ' کي 'نوري' ڪيو!
'نوريءَ' پرکي پر، 'ڪينجهر' کي 'ڪينجهر' ڪيو!
2. سوچي سگهجي ڪانه ٿي، 'سهڻي' سوا سيرَ،
سهڻيءَ کي سهِڻي ڪيو، نديا! تنهنجي نيرَ. (16)

مٿي ڏنل پهرين بيت ۾آيل لفظن 'ڪينجهر' ۽ 'نوريءَ' جي معنيٰ اڳ ئي سمجهايل آهي، جڏهن ته ٻئي بيت ۾ آيل الفاظ 'سهڻي' جي معنيٰ پڻ ڏئي چڪا آهيون

شاھ لطيف جا شيخ اياز جي شاعريءَ تي صنعت معنويءَ جا اثر

شاھ لطيف جا شيخ اياز جي شاعريءَ تي جيڪي اثر موجود آهن، انهن مان هڪ صنعت معنوي پڻ آهي. هن سري هيٺ اهي شاعراڻيون ڪاريگريون اچي وڃن ٿيون، جن جي لفظن ۾ هڪ جهڙيون يا جدا جدا معنائون رکيل هونديون آهن. جيئن:

صنعت اشتقاق

اشتقاق لفظ عربي ٻوليءَ جي لفظ ’شق‘ مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ، چيرڻ، ڦاڙڻ ۽ پرزا پرزا ڪرڻ. شعر جي ڪنهن ٻه مصرع ۾ شاعر ٻه يا ٻن کان وڌيڪ اهڙا الفاظ استعمال ڪري، جنهن جي چير، ڦاڙ ڪرڻ سان اهو معلوم ٿئي تہ انهن لفظن جو بنياد يا مادو ساڳيو آهي. تہ چونداسين تہ شاعر صنعت اشتقاق استعمال ڪئي آهي. شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ اهڙا ڪيترائي بيت ملن ٿا، جيڪي هن صنعت جو اعليٰ مثال آهن. اچو تہ ڏسون:

1. تن ۾ تند تنوار سدا سپيرين جي.
2. ڏِيڄين ڏُوڄَ ڪَڙَهَن، جِت ڪڙيين ڪڙڪو نہ لهي،
   تِتي طبيبن، چاڪ چڪندا چڙيا.
3. تون حبيب، تون طبيب، تون دارون ڪي دردن،

مٿين بيتن ۾ تن، تند، تنوار، ڏيڄين، ڏوڄ، ڪڙهن، ڪڙيين، ڪڙڪو چاڪ، چڪندا، دارون ۽ دردن لفظ ساڳين اشتقاقن مان ورتل آهن. شيخ اياز پڻ هن صنعت جو جهجهو استعمال ڪيو آهي:

1. چانڊوڪيءَ ۾ چيٽ جي، رنگ رليل آڪاس،
   رُتين رَتيون راتڙيون، اڌاٽا احساس،
2. آهيان تنهجي امن جو راڳي ويراڳي،
   جاڳائي جاڳِي، جڳ ۾ تنهنجي جوت.
3. جو ساھ ڏئي ٿو ننگن تي،
   ۽ جهانگين تي ۽ جهنگن تي. (17)

اهڙيءَ طرح شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ آيل لفظ رُتين رَتيون راتڙيون، راڳي، ويراڳي، جاڳائي جاڳِي، جهانگين تي ۽ جهنگن پڻ هڪ ساڳين اشتقاقن مان ورتل الفاظ آهن. ان ڪري مٿي ڏنل شعر صنعت اشتقاق جي ذمري ۾ اچن ٿا.

صنعت اقتباس

"جامع سنڌي لغات" ۾ "اقتباس" لفظ جي تشريح هن ريت ٿيل آهي.

اِقتَباسُ ج اِقتَباسَ: ذ. [ع] چونڊ _ انتخاب. نقل _ پنهنجي تصنيف ۾ ٻئي جي لکيت جو ورتل ڪجهه حصو. (18)

خاص طور تي هن صنعت ۾ شاعر پنهنجي ڪلام ۾ قرآن پاڪ جي ڪا آيت يا ڪا حديث شريف بيان ڪندو آهي، جيئن سر مارئيءَ ۾ شاهه لطيف، قرآن مجيد جي آيت ڏيندي چوي ٿو ته:

وَحدَهُ لاَشَرِيڪَ لَهُ، ايُ هيڪڙائيءَ حق،
ٻيائيءَ کي ٻک جن وڌو سي ورسيا.

هن بيت ۾ حديث ڏيندي شاهه لطيف چوي ٿو:

1. جهڙو "قيد الماءَ" تهڙو نه ڪو ٻئو
"جف القلم بما هو ڪائن،" لهي نه نرتئاءِ،
2. پنهون ٿيس پاڻهين، ويو سسئيءَ جو سينگار،
من عرف نفسہ فقد عرف ربہ، اِهو ئي آچار،

شيخ اياز پنهنجي دعائن ۾ هن صنعت استعمال ڪيو آهي، جنهن ۾ هن قرآني آيتون ۽ حديثون ڪتب آنديون آهن، جيئن هڪ حديث جو مفهوم لکندي چيو اٿائين ته:

1. نبيءَ جي هر حديث لاٽ وانگر آهي جا ابد
جهلملائيندي رهندي، هر حديث جو تعلق، ايمان عمل،
آداب ۽ اخلاق سان آهي،
اعمال جو دارو مدار نيتن تي آهي.
2. اَللهُ جَمِيلُ وَ يُحِبُ الجَمَالُ

شيخ اياز پنهنجي شعر ۾ قرآن مجيد جي آيت ڏئي صنعت اقتباس جو هن ريت استعمال ڪيو آهي.

ڪُلُ نَفِس ذِائِقَتہ المُوتُ

توهان اهي ستون ٻڌيون آهن؟ ڇا اهي ادب جو موضوع تي سگهن ٿيون؟ (19)

هن صنعت ۾ قرآن، حديث کان سواءِ تصوف جا اصطلاح، صوفين جا مقولا، نقل ۽ نظير پڻ استعمال ڪيا ويندا آهن.

صنعت تذبيح

هن صنعت ۾ شاعر پنهنجي ڪلام اندر رنگن بابت اهي لفظ استعمال ڪندو آهي. جيڪي هڪ ٻئي جو ضد هوندا آهن. شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ هونءَ تہ ڳاڙهي، رنگ جو ذڪر تمام گهڻو ڪيو آهي، جنهن کي هو لال، لالي، لالائي، لعل، لعلن، ڪڪا، ڪڪورئو ڪڪوري، رت ورنو پنيو، رتول، مجٺ، ڪُهنبو ريٽو رتو ارتو ڪنيو رتڙو ڪڪو ۽ سرخو سڏيو آهي. ان کان پوءِ هُن جنهن رنگ کي ڳايو آهي، سو ڪارو رنگ آهي. جنهن کي هون سياهه ۽ ڪارو وغيره ڪوٺيو آهي، ان کان علاوه هن اڇي، سفيد، سائي، سبز ڏاڇي، (گيڙو رنگ) ميٽي، نيلي ۽ زردي رنگن جو پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙو تہ سهڻي نموني سان استعمال ڪيو آهي جو ڏندين آڱريون اچيو وڃن. هتي شاهه جي ڪلام مان متضاد رنگن جا بيت پيش ڪجن ٿا:

1. سرمو سياهيءَ جو، رنن کي رهاءِ،
اکين ۾ اتڪاءِ، لالائي لالن جي.
2. منهن تہ آهيريائي اُجرو، قلب ۾ ڪارو،
ٻهران زيب زبان سين، دل ۾ هچارو
3. ڪاري رات، اڇو ڏينهن، ايءَ صفتان نُورُ،
جتي پرينءَ حُضُورُ تِتِي رَنگُ نَہ رُوپ ڪو.

مٿين بيتن ۾سياهي لالائي، ڪارو ۽ ڪاري اڇي رنگ هڪ ٻئي جو ضد آهن. تنهن ڪري چئبو تہ شاهه لطيف صنعت تذبيح جو استعمال ڪيو آهي. شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ بہ اهڙا شعر موجود آهن جن ۾ هُن ساڳئي صنعت جو استعمال ڪندي شاهه لطيف جي اثر کي ظاهر ڪيو آهي. اچو تہ ڏسون.

1. پورو آهي ناسي آهي،
آديسي ابناسي آهي،
2. ڳاڙهي آهي پيلي آهي،
ڪيڏي رنگ رنگيلي آهي،

3. هي ڳاڙهي ڏاڙهي ملان جي،
هي ڪاري چوٽي پانڊي جي، (20)

يورو ناسي، ڳاڙهو پيلو ۽ ڳاڙهو ڪارو هڪ ٻئي جا مخالف رنگ آهن، جن جو شيخ اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ ذڪر ڪيو آهي.

صنعت تضاد

لفظ ’تضاد‘ جي معنيٰ آهي. ضد يا ابتڙ يعني اهڙا لفظ جيڪي هڪ ٻئي جي مخالف معنيٰ رکندڙ هجن، جنهن ۾ شاعر مختلف شين جي ڀيٽ ڪرڻ لاءِ يا فرق کي چٽائي سان ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ شاعر ڪلام ۾ اهڙا لفاظ ڪتب آڻيندو آهي، جنهن سان لفظن ۾ واضح ۽ چٽو فرق معلوم ٿيندو آهي. شاهه لطيف جا اهڙا ڪيئي بيت آهن جن ۾ هُن صنعت تضاد جو استعمال ڪيو آهي. مثال طور:

1. پِريان سندي پار جي، مڙئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چِيت ڪري،
2. توڙي ولاڙون ڪرين، توٽي هلين وِڪَ،
3. مَرٽا آڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات،
هوندا سي حيات، جيئڻا آڳي جي جيا،

مٿين بيتن ۾ مٺائي ڪڙائي، ولاڙون وڪ، مرٽا جيئڻا، مئا ۽ حيات هڪ ٻئي جا متضاد لفظ آهن، جن کي شاهه لطيف صنعت تضاد جي ذمري ۾ ڪتب آندو آهي. شيخ اياز به پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا لفظ ڪتب آڻي، هن صنعت جو استعمال ڪيو آهي. ملاحظي ڪريو:

1. وِندر منهنجي واٽ تي، ٻُولڻ ۽ ٻُاٽڻ،
تتيءَ ٿڌيءَ تند سان، نينهڙو نيائڻ،
2. آهه بهشت به ساڳي دنيا،
۽ دوزخ به نياڳي دنيا،
3. جنهن جو ڪوئي ٿاهُ نه آهي،
ٿاهه نه آهي، ڏاهُ نه آهي، (21)

اياز جي مٿين بيتن ۾ تتي ٿڌي، بهشت دوزخ، ٿاهُ ۽ ڏاهُ هڪ ٻئي جا ضد آهن.

صنعت تضمين

لفظ ”تضمين“ جي معنيٰ ”جامع سنڌي لغات“ ۾ هن ريت درج آهي.

تضمين: ث. [ضَمَنَ >ضَمَنَ. تَضمِين = ذمہ وار ڪرڻ. شامل ڪرڻ. داخل ڪرڻ] شامل ڪرڻ _ ڳنڍڻ. ملائڻ. شموليت. شاعريءَ جي هڪ صنعت (جنهن ۾ ٻئي جوشعر يا مصرع پنهنجي شعر ۾ ڪم آڻجي). (22)

شاعر ڪنهن ٻئي شاعر جي شعر جي مصرع پنهنجي ڪلام ۾ جيئن جو تيئن ڪتب آڻيندو آهي، تہ ان کي ”صنعت تضمين“ چئبو آهي. شاهہ جي رسالي ۾ هي صنعت تمام گهڻي استعمال ڪيل آهي. هُن ڪلاسيڪي شاعرن مان قاضي قادن، شاهہ ڪريم، شاهہ لطف الله قادري، شاهہ عنات، خواجہ محمد زمان، سميت ٻين ٻولين جي شاعرن جهڙوڪ: ميران، ڪبير، سعدي، حافظ ۽ مولانا روميءَ جا ڪيئي پد يا سٽون ڪڍي پنهنجي شاعريءَ ۾ تضمين طور ڪتب آنديون آهن. ان سان گڏوگڏ عربي مقولا، حديثون ۽ ڪلام الاهيءَ جي آيتن جا ڪيئي حصا هُن پنهنجي ڪلام ۾ اهڙيءَ طرح فنڪاريءَ سان ڪتب آندا آهن، جو ڪنهن بہ طرح اوپرا نٿا لڳن ويتر پڙهڻ سان وڏيڪ لطف اچي ٿو.

1. <u>چئو تون الله هيڪڙو</u> ٻي وائي وساري ڇڏ،
   او تان توسين گڏ، سڄڻ ساهہ پساهہ ۾.
2. <u>اسين سڪون جن کي</u>، اسين پڻ سيئي،
   لم يلد و لم يولد، ونءُ اوڏاهين،
3. گهڙي گهڙو هٿ ڪري، ٻهون نهاري ٻنگ،
   <u>”سر در قدم يار فدا شد چہ بجاشد“</u> وصل اهو ئي ونگ،

شاهہ لطيف جي هٿ ڏنل پهرئين بيت ۾ قاضي قادن، ٻئي بيت ۾ شاهہ ڪريم، ٽين بيت ۾ مولانا روميءَ جي مثنوي مان مصراعون ڪڍي صنعت تضمين جو اعليٰ نمونو پيش ڪيو آهي. جڏهن تہ شيخ اياز بہ هي صنعت استعمال ڪندي شاهہ لطيف جي اڻ ڳڻين بيتن ۽ وائين جون سٽون ۽ پد پنهنجي شاعريءَ ۾ سمايون آهن جو اهي ڄڻ تہ اياز جي تخليق پيون لڳن. جيئن: ڇڇيءَ هاڻا ڇڇ، مئي متي مهراڻ ۾، ٻڏيءَ جا ٻيڙا ٿيا، سسي کي سيسار، پيهي ڏنم پاڻ ۾، وٺا مينهن ملير تي، گهاتو گهر نہ آئيا، چارڻ تنهنجي چنگ ۾ ۽ هٿيين، پيرين مونڙيين جهڙا پد پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙي تہ نموني

سان فنڪارانہ انداز ۾ سموهي ڇڏيا آهن. جو اهي ڪڏهن بہ اوپرا، ڌاريا ۽ زوري جڙيل نہ ٿا لڳن. ان ڪان سواءِ:

آهي ڇڏي ڇو، سيوا ڪر سمونڊ جي،
واڊوڙيــن وٿــاءِ، رهــي اڇجـان راتــڙي، (23)
ڪيڏا منهنجي ڏات، تارا، تر، تروڪڙيون (24)
ڪو نہ ڏيڪيندا انگڙا، چارئي چنيءَ پوت. (25)

اياز بہ لطيف جيان پنهنجي ڪلاسيڪي شاعرن شاهہ سچل، ساميءَ سميت نارائڻ شيام، تلسيداس، بابا فريدشڪر گنج، بلا شاهہ توڙي ٻين شاعرن جي سٽن جا پد يا سڄي جون سڄيون سٽون تضمين طور ڪتب آنديون آهن. جيڪو سندس شاعرانہ فنڪاريءَ جي فن جو اعليٰ نمونو آهن.

صنعت تلميح

”جامع سنڌي لغات“ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”تلميح“ جي معنيٰ هن ريت لکي آهي:

تلميح: ث (ع) شعر ۾ ڪنهن آيت، حديث، حڪايت، ڳالهہ، قصي يا مشهور واقعي طرف اشارو هجي. “(26)

مرزا قليچ بيگ پنهنجي گرامر جي ڪتاب ”سنڌي ويا ڪرڻ“ ۾ صنعت تلميح جي وصف هن ريت بيان ڪئي آهي:

صنعت تلميح: يعني ڏيکارڻ. اصلاحي معنيٰ موجب شعر ۾ ڪنهن قصي يا مسئلي يا اصطلاح ڏي اشارو ڪرڻ. (27)

”شاهہ لطيف جو اڪثر ڪلام لوڪ قصن ۽ تاريخي داستانن تي سِرجيل آهي ۽ ان ڪان علاوه سندس شاعريءَ ۾تصوف جي ڪيترن رازن رمزن ۽ اسرارن جا علامتي اشارا بہ ملن ٿا. انهيءَ ڪري ان چوڻ ۾ ڪو بہ مبالغو نہ ٿيندو تہ شاهہ جو سمورو رسالو صنعت تلميح جو مُرصع ۽ مرڪب آهي. “(28)

مثال طور: جيئن روز ازل الله تعاليٰ سيني روحن ڪان واعدو ورتو هو تہ ڇا مان توهان جو رب نہ آهيان؟ ۽ پوءِ سمورن روحن يڪ آواز چيو هو تہ ”قالو بليٰ“ انهيءَ ورتل ميثاق جي ڳالهہ ڪندي شاهہ لطيف چوي ٿو تہ:

1. ”الست“ ارواحن کي، جڏهن ڪن پيوم،
”قالو بليٰ“ قلب سين، تڏهن تِت چيوم،

2. ٽيئي پرچيا پاڻ ۾، ٽَندُ، ڪَتارو، ڪَنڌُ،
اِيءَ شڪر الحمد، جِئن مٽو گهريئي مڱڻا.

3. گُجر کي گَجِميلَ جِيون، تارَنِ ۾ تَبروُن،
ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون، پَسو پرڏيهين جيون.

اهڙيءَ طرح شاهه جو رسالو صنعت تلميحن سان ڀريو پيو آهي. شيخ اياز پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ هيءَ صنعت تمام گهڻي استعمال ڪئي آهي، هُن خاص ڪري پنهنجي شاعريءَ جي مجموعو ”ڪپر ٿو ڪن ڪري“ ۾ هن صنعت جو جهجهو استعمال ڪيو آهي. جيئن هو چوي ٿو:

1. اڳ نہ اهڙو ويس، اڳ نہ اهڙا آڳڙيا،
ڏمڻ سارو ديس، سپ کي ڇٽگون چت ۾.

2. ڀهرين ڀڪو پرڪجي، تانگهي ۾ تاري،
متان پو ماري، ڀيجي واهڙ وچ ۾. (29)

ڀيجل، راءِ ڏياچ، ڪنڌ، ڪماچ، تند، آڳڙيا، ڏمڻ، ڇٽگون، ڀڪو، تانگهو، تاري ۽ واهڙ اهڙا لفظ آهن، جن کي پڙهڻ کان پوءِ يڪدم اهي لوڪ ۽ تاريخي قصا ۽ ڪهاڻيون ياد اچي وڃن ٿيون، جن سان انهن ڪردارن ۽ شين جو اشارو سمايل آهي.

صنعت حسن تعتيل

هن صنعت مان مراد آهي ڪو اهڙو مطلب، دليل ۽ سبب سان بيان ڪجي، جيڪو حقيقت ۾ تہ ان ريت نہ هجي، پر شاعر ان جي ذريعي ڪلام ۾ حسن ۽ خوبي پيدا ڪري، شاعر اول خود ئي سوال ڪري ۽ وري ان جو جواب يا سبب بہ بيان ڪري، تہ اهڙي صنعت کي حسن تعتيل سڏجي ٿو.

1. سوريءَ سڏ ٿيو، ڪا هلندي جيڏيون؟
وڃڻ تن پيو، نالو نينهن ڳنهن جي.

2. سوريءَ مٿي سيڄ، ڪهڙي ليکي سنرا؟
جيلهہ لڳا نيڻ، تي سوريائي سيج ٿي.

3. جي آٿئي سِڪَ سُرڪَ جي، تہ وڃُ ڪلاڙڪي هَٽِ،

شيخ اياز ٻہ هن صنعت جو چڱو استعمال ڪيو آهي:

1. تو لئہ تڪيندي ڏيئا اُجهاٽا،
چو ڪو نہ آئين تون رات راٽا؟
2. ڪاٽياري ڪنهن جي ڪاڻ؟
واهر تي ويساهہ نہ ڏار.
3. ڦولان ڪنهن جي راٽي هئي؟
ڦولان جا ماچاٽي هئي! (30)

صنعت مراعات النظير

شاعر ڪلام ۾ اهڙا الفاظ استعمال ڪري جن جي هڪ ٻئي سان پاڻ ۾ مناسبت يا ميل جول هجي مثال طور: گل ڀؤنر، باغ بلبل، سمونڊ سانڊارو جر پکي وغيره، تہ اهڙي صورت ۾ چئبو تہ شاعر ”صنعت مراعات النظير“ استعمال ڪئي آهي. جيئن:

1. تون حبيب، تون طبيب، تون درد جو دارون،
دوا آهن دل کي تنهنجون تنوارون،
ڪريان ٿي ڪارون، جيئن ٻڪي ٻئنئون نہ ٿي.
2. سُون سَاريڪا هَنڙا، ڳُوهہ نہ ڳَتئين رِڏِ،
ويهي ڪنڊ ڪاپو ڪر، گهتون گوهيون ڇڏِ،
تہ صرافاٽي سَڏِ، مُرڪيو هُوندَ مَٺائِين.
3. دَهشت دَمُ درياهَ ۾، جِتِ ڳَڙڪا ڳُنَ ڳرين،
ٻِچَلِ ٻانڊِيءَ ٻارِ ۾، اُتِ لهَرِيُون لُوڏا ڏِين،
سَناوَرَ سَهميا، اُت ميٽهايا نہ سندين،
جِتِ ويرِيُون واڻَ نہ ڏِين، اُت ساهڙ سير لنگهائيين!

هن بيت ۾ شاهہ لطيف طبيب، دوا، درد، دارون ۽ ٻڪيءَ جو ڪهڙو نہ وڻندڙ ۽ موزون ذڪر ڪيو آهي، جيڪي هڪ ٻئي سان مناسبت يا لاڳاپو رکندڙ لفظ آهن. شيخ اياز پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ هن صنعت جو استعمال ڪيو آهي.

1. مان سنڌوءَ جي ڏارَ نہ روڪيو آ جنهن کي ڪنهن گهاٽَ،
لَهر لَهر تلوارَ ڪندي وَئي، ڳُنَ ڳُنَ ۾ ڳَڙڪاٽَ،

2. تاريءَ تاريءَ تي ٽيون تمڪن ڪيئي مِينهَن ڦڙيون،
جهُڙ جي جهاڳَ هٽائي نِڪتي چوڏهينءَ جي چانڊوڪي.

3. ويچ اسان جي وَڏَ ڪي، مور نہ گهرجي مڪَ،
ڪُڪِ تہ ڪَڪُ ڪَڙ ڪَڙ ڪان گهٽي ڪِئِي، (31)

شيخ اياز جي مٿين بيتن ۾ سنڌو، ڏار، گهاٽ، لَهر، ڪُن ڪڙڪاٽ، تاري، تمڪن، مينهن ڦڙيون، جهڙ جهاڳ، ان بعد چانڊوڪي، ويچ، وڏ، مَڪُ، ڪَڪُ اهڙا لفظ آهن، جن جو پاڻ ۾ لاڳاپو يا مناسبت آهي. تنهن ڪري چئبو تہ شاعر پنهنجي ڪلام ۾ صنعت مراعات النظير جو استعمال ڪيو آهي.

صنعت مبالغہ

”مبالغہ“ مان مراد آهي وڌاءُ. يعني شاعر ڪنهن ڳالهہ کي وڌائي ويجهائي اهڙي نموني سان پيش ڪري، جو اها اعتبار جوڳي نہ هجي ۽ عقل کان بعيد هجي، تہ ان کي ”صنعت مبالغہ“ چئبو آهي. ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو تہ: ”نثر ۾ مبالغي ۽ ابهام جو عنصر ۽ ابلاغ جا مسئلا پيدا ڪندو آهي، پر شاعريءَ ۾ مبالغو سحر ۽ حسن جو استعارو آهي. شعر ۾ جيستائين سحر ۽ جادوئي اثر نہ هوندو، تيستائين اهو پنهنجو احساس ۽ تاثر دل ۽ دماغ تائين منتقل ڪري ۽ پهچائي نہ سگهندو. شعر جي تحسين ۾ ابلاغ ۽ فهم جو رشتو لاڳاپيل آهي. فهم کان سواءِ ابلاغ ممڪن آهي، پر ابلاغ کان سواءِ فهم ناممڪن آهي. شعر جي اثر انگيزي لاءِ بين ڪيترن ئي فني ۽ جمالياتي جزن سان گڏ ابهام ۽ مبالغي جو عنصر انتهائي اهم آهي، جيڪو شاعريءَ ۾ نرالي سونهن کي جنم ڏئي ٿو. (32)

اسان کي شاهہ لطيف جي رسالي ۾ اهڙا مبالغي وارا بيت ملن ٿا، جنهن جي پڙهڻ سان ذهن ۾ هڪ قسم جو تجسس پيدا ٿئي ٿو جيئن هو چوي ٿو:

1. آچي عِزرائيل، سُتي جاڳائي سَسُئي،
ٿي ڊوڙائي دَليلَ، تہ پُنهونءَ ماڙهو موڪِليو.

2. مُنڪر ۽ نڪير کي، جڏهِن ڏنائين،
اڳيان اُتي اُن کي، پُنهون پُڇيائين،
آدا! اِهائين، ڪيو ساٿُ سَڄَن جو.

3. ڪانڌي ڪنگ ٿياس، وهڻ جنازو سهٽي،
ٻگها جي ٻيٽن جا، ڪلها تن ڏناس،
اڪيين ملڪ ڏناس، توءِ من ڪاڍو ميهار ڏي.

شاهہ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ مبالغو ڪندي چوي ٿو جڏهن عِزرائِيل اچي سسئيءَ کي نند مان اٿاريو هن ائين پئي سمجهيو تہ پڪ اهو پنهونءَ جو ماڻهو آيو آهي، جنهن اچي جاڳايو آهي، ٻئي بيت ۾ وري چوي ٿو تہ جڏهن منڪر ۽ نڪير ملائڪ ڪائنس حساب ڪتاب وٺڻ لاءِ آيا، هن جواب ڏيڻ بدران انهن کان پنهونءَ ۽ ان جي قافلي جي پڇا ڪئي، اهڙي ريت ٽين بيت ۾ چوي ٿو تہ سهڻي جا ڪانڌي ماڻهن بجاءِ ڪنگن جو ٽيڻ، ٻينن جي ٻگهن جا ڪلها ڏيڻ سڀ جو سڀ ابلاغ آهي.

اهڙيءَ طرح شيخ اياز بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ حظ حاصل ڪرڻ ۽ تاثرپيدا ڪرڻ لاءِ ابهام ۽ مبالغي جي عنصر کي شامل ڪيو آهي، جيڪو تخليقي توڙي احساساتي حوالي سان من کي موهيندڙ احساسن کي ڇُهندڙ ۽ شاعريءَ ۾ حسن پيدا ڪندڙ آهي. جيڪو سندس فني ڪاريگريءَ جو اهم ڪارنامو آهي. جيئن هُو چوي ٿو:

1. مون کان اڳ بہ ڪو نہ هو مون کان پوءِ نہ ڪو
   ڪنهن بہ تہ هي سپنو مون جيئن ڏٺو ڪينڪي. (33)
2. ڌرتي ساري ٿي نچي، نچي ٿو پاتار،
   مور سڄو سنسار، آندو آهي وجد ۾.
3. اجا ڪوئنڊي مارئي، پاٽي پيارِي،
   مون کي جياري، سارَ انهيءَ جي سَٽ جي. (34)

شيخ اياز جيڪو شعر ۾ چوي ٿو تہ: مون کان اڳ بہ ڪو نہ هو مون کان پوءِ نہ ڪو، مور سڄو سنسار، آندو آهي وجد ۾ ۽ اجا ڪوئنڊي مارئي، پاٽي پئي پيارِي. اهي سڀ جو سڀ مبالغي يا واڌاري وارين ۽ اعتبار نہ ڪرڻ جوڳيون ڳالهيون آهن. تنهن ڪري چئبو تہ مٿين بيتن ۾ صنعت مبالغي جو استعمال ٿيل آهي.

حوالا:

1. گربخشاڻي، هوتچند مولچند ڊاڪٽر، "مقدمہ لطيفي،" روشني پبليڪيشن ڪنديارو، 2007ع، ص 54_55.
2. شاهواڻي غلام محمد، "شاهہ جو رسالو" روشني پبليڪيشن ڪنديارو 2006ع، ص 46.
3. بيگ مرزا قليچ، "سنڌي ويا ڪرڻ،" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو. 2015ع، ص 281.
4. شيخ اياز، "ڪپر ٿو ڪن ڪري،" نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد، سال 1986ع، ص94 _131.

5. فياض لطيف، ”شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات،“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي، سنڌيونيورسٽي، ڄامشورو سال 2018ع، ص398.
6. ساڳيو ص 398.
7. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص 83_117.
8. شاهواڻي غلام محمد، ”شاهه جو رسالو“ سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، سال 2006ع ص 114.
9. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص 25_31_34.
10. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”جامع سنڌي لغات،“ (جلد پهريون) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ، 2007ع، ص274.
11. فياض لطيف، ”شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات،“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي، سنڌيونيورسٽي، ڄامشورو سال 2018ع، ص401.
12. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص28_ 561.
13. دائودپوٽو عبدالغفار ”گوهر،“ ”ا لف بي وار شاهه جي رسالو ۽ رسالي جي ڏسٽي،“ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، سال 2009ع، ص 69.
14. فياض لطيف، ”شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات،“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي، سنڌيونيورسٽي، ڄامشورو سال 2018ع، ص403.
15. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص22_36_83.
16. شيخ اياز ”وڄون وسڻ آئيون،“ نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1989ع، ص94_131.
17. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص20_45_ 449.
18. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”جامع سنڌي لغات،“ (جلد پهريون) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ، 2007ع، ص188.
19. شيخ اياز ”شاعريءَ جو سجدو،“ سنڌيڪا بڪ اڪيڊمي ڪراچي، 2016ع، ص60.
20. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص431_521.
21. ساڳيو، 30_94_441.
22. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”جامع سنڌي لغات،“ (جلد ٻيو) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشوروسنڌ، 2007ع، ص80.
23. شيخ اياز ”ڪاري رات ڪهنگ،“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 1998ع، ص75.
24. شيخ اياز ”آڪن نيرا ڦليا،“ نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1988ع، ص37.
25. شيخ اياز ”وڄون وسڻ آئيون،“ نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1989ع، ص84.
26. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”جامع سنڌي لغات،“ (جلد ٻيو) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ، 2007ع، ص89.
27. بيگ مرزا قليچ، ”سنڌي ويا ڪرڻ،“ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2015ع، ي 333.

28. فياض لطيف، ”شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات، “ انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي، سنڌيونيورسٽي، ڄامشورو سال 2018ع، ص404.
29. شيخ اياز ”شاعري _ 2 “ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص126_272.
30. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص498_499_537.
31. شيخ اياز ”شاعري _ 1“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008ع، ص534_578_602.
32. فياض لطيف، ”شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات،“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي، سنڌيونيورسٽي، ڄامشورو سال 2018ع، ص408. .
33. شيخ اياز ”ڪپر ٿو ڪُن ڪري،“ نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1986ع، ص156.
34. شيخ اياز ”سورج مکي سانجهہ“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1993ع، ص55_81.

نوٽ: هن مقالي ۾ مٿين ڪتابن کان علاوه علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي ترتيب ڏنل شاھ جو رسالو ”پيغام“ مان شاھ لطيف جا بيت کنيا ويا آهن ۽ ان سان گڏ شيخ اياز جي شاعري نمبر _1 مان شعر کنيا ويا آهن جيڪو ثقافت کاتي 2008ع ۾ شايع ڪيو آهي.